

Ангеліна Урсул

**КОМБІНАТОРНІ ЗМІНИ КОНСОНАНТІВ [д], [т] ПЕРЕД ШИПЛЯЧИМИ:
СОЦІОФОНЕТИЧНИЙ ТА ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТИ**

У статті подано соціофонетичний опис мовлення, зокрема дотримання норм вимови консонантів [д], [т] перед шиплячими, та з'ясовано на основі наукових досліджень, як ці норми відбиті в мовленні представників різних гендерних типів.

***Ключові слова:** орфоєпія, приголосні [д], [т], норми та девіації, гендерний аспект*

У процесі свого розвитку сучасна українська мова змінюється й удосконалюється під впливом варіантів мови, які виникають в результаті територіальної ознаки, стилістичного вживання тощо. Часто в усному мовленні порушується норма вимови звуків. Це може бути спричинено різними специфічними ознаками: вік, сфера діяльності, стать, гендер.

У мовленнєвому потоці звуки виступають не осібно, а у звукових комплексах, вони взаємодіють один з одним і уподібнюються один до одного [2, с. 64]. В деяких випадках звукові прояви однієї фонемі можуть повністю заступати звукові прояви іншої, завдяки чому усуваються деякі збіги, важкі для вимови. Таким чином, під час вимови звуків відбуваються зміни. Приголосні звуки у потоці мовлення через сусідство з іншими звуками і швидкий темп мовлення зазнають змін більш значних, ніж голосні звуки [5, с. 29].

Дотримання літературних норм мовлення як базова ознака загальної культури особистості пропагується в низці ґрунтовних розробок українських науковців (С. Бирик, С. Єрмоленко, С. Караванський, М. Пентилук, О. Сербенська та ін.). Серед досліджень вимовної системи української мови відомі праці Л. Булаховського, П. Житецького, М. Жовтобрюха, А. Кримського, А. Москаленка, М. Наконечного, В. Сімовича, О. Синявського, П. Тимошенка, Н. Тоцької, Я. Радевича-Винницького, М. Фащенко, М. Дружинець та інших. Питання літературної вимови, орфоепічних норм завжди цікавило й українських дослідників у діаспорі, про що свідчать публікації О. Горбача, І. Огієнка, Я. Рудницького, Ю. Шевельова.

З лінгвістичної гендерології представлені праці таких дослідників як Л. Ставицька, О. Селіванова. Попередниками у дослідженні окремих питань передусім соціофонетичного опису українського мовлення можна назвати Н. Тоцьку, Л. Прокопову, М. Фащенко, М. Дружинець.

Мета нашого дослідження: зробити спробу виявлення, аналізу та опису типових помилок вимови, зокрема комбінаторних змін у мовленні молоді України, та обґрунтувати рівень володіння кодифікованими нормами з урахуванням гендерного аспекту.

Об'єктом дослідження є усне мовлення українців. **Предметом дослідження** є володіння орфоепічними нормами сучасної української мови молоддю різних сфер та статей, зокрема, орфоепією звукосполук [д], [т] перед шиплячими.

Джерельною базою дослідження послуговували аудіозаписи – результати соціопитування. Фактичною базою дослідження є 16 слів, підібраних для соціопитування, у яких можна простежити володіння орфоепією досліджених звукосполук. Респондентами нашого опитування стали 50 студентів – мешканці різних зон України: Одеської (Одеса, Подільськ, Ананьїв), Київської (Київ) та Вінницької (Вінниця, Жмеринка) областей, зокрема

студенти Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, Обласної комунальної установи "Подільський медичний фаховий коледж імені В. О. Жуковського", Жмеринського вищого професійного училища, Національного університету «Одеська політехніка» (Інститут комп'ютерних систем), Вищого професійного училища Львівського державного університету безпеки життєдіяльності, Київського національного університету імені Т. Г. Шевченка, Ананьївського аграрно-економічного коледжу, Національного авіаційного університету.

Із конкретних методів у дослідженні використовуються: метод лінгвістичного опису, метод соціолінгвістичного аналізу, польовий, до якого належать спостереження та усне опитування, зіставний та прийом кількісних підрахунків, за допомогою яких було зібрано, зафіксовано, проаналізовано та доступно описано матеріал.

Артикуляція приголосних звуків, що стоять поряд і взаємодіють один з одним, частково змінюється. Виникає явище асиміляції – артикуляційне уподібнення звуків один до одного. Слід зауважити, що для асиміляції велике значення має темп мовлення. При найбільш швидкому темпі мовлення асиміляція здійснюється найбільш повно. Проаналізуємо дослідження комбінаторних змін консонантів [д], [т] перед [ж], [ч], [ш], [дж], які простежуються в усному мовленні українців-представників різного гендерного типу.

Передньоязиковий приголосний [д] перед шиплячими внаслідок регресивної асиміляції за способом і місцем творення вимовляється як шиплячий африкат [дж]: Лідчин [л'іджчиєн], молодший [молòджшиєї], від джерела [v'ідж:є "ре "ла], під човном [п'іджчоунòм], наладчик [налòджчиєк] тощо [1, с. 350].

Молоді було запропоновано прочитати наступні слова: **Лідчин, молодший, від джерела, під швом, під човном, наладчик, віджити, відчистити**. За результатами дослідження можна зробити висновок, що не всі респонденти-філологи володіють цією орфоепічною нормою, а тим більше нефілологи. Правильною є вимова [л'іджчиєн], [молòджшиєї], [v'ідж:є "ре "ла], [п'іджшишòм], [п'іджчоунòм], [налòджчиєк], [v'іджжїти], [v'іджчїстиєти] – її продемонстрували 37 %.

Дотримання норми вимови [д] перед шиплячими як [дж] у слові [л'іджчиєн] відтворили 27 % інформантів, [молòджшиєї] – 30 %, [v'ідж:є "ре "ла] – 56 %, [п'іджшишòм] – 42 %, [п'іджчоунòм] – 28 %, [налòджчиєк] – 61 %, [v'іджжїти] – 46 %, [v'іджчїстиєти] – 30 %.

Замість уподібнення звуків, 63 % респондентів копіюють у вимові написання слів чи відбивають повну асиміляцію за місцем, способом творення та глухістю – тим самим не підтверджують загальноприйнятую кодифіковану норму.

Пам'ятки засвідчують африкат порівняно пізно, не раніше кінця XVI – поч. XVII століття в українській писемності з'являється [дж] [2, с. 239–240]. З XVI ст. [дж] трапляється в

пам'ятках української мови часто: *раджу* («Лексис» Зизанія, 1596), *понаджу* («Лексикон» П. Беринди, 1627), *їжджу* («Словенська Граматика» Іоанна Ужевича, 1643) [3, с. 90 – 91].

Молоді було запропоновано прочитати такі слова: *отже, сітчатка, коротший, от джміль*. Приголосний [т] перед шиплячими у слові зазнає таких змін: [т]+[ж]→[дж]: [одѣжже] (*отже*); [т]+[ч]→[ч:]: [с'іч:атка] (*сітчатка*); [т]+[ш]→[чш]: [кордчшій] (*коротший*); [т]+[дж]→[дж:]: [одѣж:м'і'л'] (*от джміль*).

Нормою вимови [т] перед [ж] володіють тільки 11 % респондентів, інші дотримуються орфографічних норм [отже] чи одзвінчують глухий приголосний, а не відбивають асиміляцію за місцем і способом творення [одѣжже].

Про те, що [т] перед [ч] змінюється на [ч:] знають близько 54 % респондентів, решта копіюють у вимові написання слова: [с'ітчатка] замість [с'іч:атка].

Ці ж порушення простежуються і в такій нормі, як зміна проривного [т] перед [ш] на [ч], наприклад, [кордчшій] замість [кордчшій]. При вимові фонетичного слова *от джміль* дотримуються норми 45 % респондентів, інші опитані допускають девіації з одзвінченням без африкатизації [оддѣжм'і'л'] чи з оглушенням кінцевого префікса [от ѣжм'іл'].

Нормативна вимова [д] як африката перед свистячими та шиплячими приголосними сьогодні є важливою орфоепічною проблемою [4, с. 17]. Літературну вимову африката, зокрема асимілятивного характеру, як реалізацію слабкого [д], часто порушено.

Асиміляція [т] за місцем і способом творення [тч] – [чч] – [ч] у переважній більшості випадків у основі *квітч-* представлена в рукописах Т. Шевченка: *квичала, заквичала*, зрідка – у словнику П. Білецького-Носенка: *чесніоче*, у творах П. Куліша: *квічали*. Також така асиміляція закріплена у більш ранніх джерелах: у граматичі О. Павловського – *оччинявь*. При обґрунтуванні вимови [т] як [ч] перед шиплячими можна спиратися на твори Т. Шевченка, у яких фіксується ця особливість: *безбачченкомъ* [1, с. 263]. Отже, ця норма послідовно відбита в писемних пам'ятках.

Мовні помилки дозволяють чіткіше окреслити норму та дослідити мовні явища. Як свідчать наші спостереження, норми вимови перебувають у тісному зв'язку зі сферою діяльності молоді: респонденти-нефілологи вдвічі більше допускають помилок у вимові, ніж філологи.

Проведене нами дослідження дає підстави говорити про наявність гендерних особливостей орфоепії звукосполук. Респонденти-жінки краще володіють нормами вимови звукосполук, ніж чоловіки, зокрема норми, класифіковані нами як нестійкі, були відтворені переважно в мовленні студенток. Респонденти-чоловіки порівняно з респондентами-жінками не дотримуються вимови, зокрема [д] перед шиплячими: [молодѣжшій], [п'ідѣжш'і'л'].

[n'ídžəçouńóm], [naláđžč^ек], [v'ídžčíst^ети], [л'ídžч^ен];[т] перед шиплячими: [корóчшиї], [оджэ:м'іл']. Соцопитування показало, що жінки, хоч частково, але цими нормами володіють.

Хитання норми у мовленні чоловіків (тобто вимовляли правильно і неправильно) простежувалось у лексемах: [с'іч:átка] (50 % правильної вимови), [v'ídžжі́ти] (50 % правильної вимови). Усі чоловіки правильно вимовили [v'ídжэ:е^нре^нла́]. Жоден із респондентів не вимовив із дотриманням орфоепічних норм лексему [óđжэ]. Дехто з жінок дотримався орфоепічних норм при вимові слів [молóđжшиї] – 18 %, [n'ídжшwóm] – 28 %, [n'ídžəçouńóm] – 6 %, [naláđжч^ек] – 8 %, [v'ídжчíst^ети] – 6 %, [л'ídжч^ен] – 18 %; [корóчшиї] – 25 %, [оджэ:м'іл'] – 52 %, на яких жоден чоловік не продемонстрував норм вимови. Всі чоловіки та жінки копіювали написання при вимові слова [óđжэ] (100 % девіацій).

Хитання норми у мовленні жінок простежувалося при вимові слів *відчистити* – 94 % девіацій, *Лідчин* – 82 % девіацій, *молодший* – 82 % девіацій, *під човном* – 94 % девіацій, *наладчик* – 92 % девіацій, *відчистити* – 94 % девіацій, *віджити* – 96 % девіацій, *під швом* – 72 % девіацій, *коротший* – 75 % девіацій – через вплив орфографії на норми. Гендерна відмінність простежується і при вимові слів, у яких порушили норми вимови **всі** чоловіки: [молóđжшиї], [n'ídžəçouńóm], [naláđжч^ек], [v'ídжчíst^ети].

Отже, рівень володіння орфоепічними нормами в аспекті гендерної належності вищий у жінок, ніж у чоловіків, однак хитання норми простежується у мовленні обох статей. Норми вимови, кваліфіковані нами як слабкі, теж відбиті переважно в мовленні жінок.

Не всі опитані володіють вимовою [д] перед шиплячими. Нормативну вимову продемонстрували лише 37 % респондентів. 63 % інформантів відтворюють у вимові написання слів, а не асимілятивні зміни за місцем і способом творення. Девіації цієї норми пов'язані й з оглушенням дзвінкого приголосного [д], що є типовим для всіх учасників опитування. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 16 %, чоловіками – 19 %.

41 % респондентів дотримуються норми вимови [т] перед шиплячими. Загальний відсоток дотримання кодифікованих норм жінками – 31 %, чоловіками – 13 %.

Перспективу подальших досліджень убачаємо у вивченні орфоепічних девіацій мовлення сучасної молоді, зокрема, при вимові інших звукосполук.

Список літератури

1. Дружинець М. Л. Українське усне мовлення: психо- та соціофонетичний аспекти. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2019. 580 с.
2. Житецький П. Нарис літературної історії української мови в XVII в. Львів : Укр. вид-во, 1941. 203 с.
3. Жовтобрюх М. А. Основа і принципи української літературної вимови. *Українська мова та література в школі*. № 6. 1976. С. 63-75.
4. Микитин М. Л. Відбиття народного мовлення у фольклорній збірці «Вірші та приповідки, або теж присловія посполитые...» Климентія Зіновієва. *Мова та стиль українського фольклору*. Київ : ІЗМН, 1996. С. 154–160.
5. Наконечна Л. Б. Сучасна українська мова: Фонетика. Орфоепія. Морфонологія. Графіка. Орфографія: посібник. Вид. 2-е, доповнене і перероблене. Івано-Франківськ. «НАІР». 2014. 108 с.